

М.Х. Ялі

*кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті висвітлюються здобутки синергетичної парадигми в дослідженні міжнародних відносин. Основна увага приділяється аналізу характерних рис міжнародної системи й особливостям її функціонування з точки зору синергетичного підходу.

Ключові слова: міжнародна система, хаос, точка бифуркації, самоорганізація, складність, флуктуація.

Актуальність обраної теми дослідження пояснюється тим, що одним з головних наслідків пришвидшення глобалізації впродовж останніх декількох десятиліть і поширення її впливу на всі сфери людського життя стає значне ускладнення процесів самоорганізації соціально-антропологічних систем, зокрема, міжнародно-політичної. Саме тому одним з головних трендів у теорії міжнародних відносин на сучасному етапі є активне використання в наукових дослідженнях синергетичного підходу.

Як зазначає відомий російський теоретик-міжнародник Н.А. Косолапов, «сплав ідеї системності з концепціями еволюції і розвитку природно і закономірно призводить до постановки проблеми самоорганізації систем (синергетики). Саме тут легко вгадується найважливіший і потенційно продуктивний «стик» міжнародних відносин (і їх теорії) зі сферами внутрішньої еволюції суб'єктів міжнародних відносин, їх зовнішньої політики, а також з ходом і проміжними результатами світового розвитку» [1, с. 83].

Синергетичний підхід у дослідженнях соціальних систем у цілому та міжнародних відносин, зокрема, набув особливої

популярності завдяки науковим працям представників Брюссельської школи І. Пригожина та І. Стінгерса [2].

Надалі він активно використовувався в працях таких авторитетних *західних дослідників* міжнародних відносин, як С. Гоффман, Дж. Розенау, Л. Річардсон, М. Каган, К. Уолтц, А.-М. Слотер, Б. Буено де Маскіта, Д. Ламан та багатьох інших.

Серед російських теоретиків-міжнародників, які є прихильниками використання у своїх дослідженнях синергетичного підходу, слід виокремити О. Богатурова, Е. Баталова, Л. Бородкіна, П. Циганкова, А. Давидова, А. Кокошина, В. Конишева, С. Кузьміна, Р. Сетова, М. Хрустальова, М. Косолапова, К. Гаджиева та інших.

Вітчизняні дослідники також усе активніше застосовують синергетичну методологію, серед них В. Хонін, А. Суботін, О. Копель, О. Парахомчук, І. Хіжняк, Б. Концелярук, А. Гальчинський, О. Шморгун, С. Кононенко та інші.

Головна мета статті полягає в розгляді головних характерних рис та особливостей розвитку міжнародної системи, на яких акцентує особливу увагу синергетична парадигма.

Зауважимо, що при використанні синергетичного підходу сучасні міжнародні відносини слід розглядати як складну систему взаємовідносин її складових елементів, кількість яких завдяки глобалізаційним процесам і надалі продовжує постійно збільшуватися. Це призводить до ускладнення як процесу прийняття зовнішньополітичних рішень, так і до непередбачуваності розвитку самих міжнародних відносин, основою яких і досі залишаються міждержавні відносини, сукупність яких і складає ядро міжнародної системи.

Представник української школи теорії міжнародних відносин А. Суботін вважає, що «міжнародна система може бути уявлена як глобальна мережа взаємодій, що відбуваються з певною частотою та відповідно до впорядкованого процесу і забезпечують людству його історичну цивілізаційну цілісність» [3, с. 9]. Вітчизняний дослідник додає, що міжнародна система є соціальною системою, яка належить до складних динамічних систем, характеризується всіма ознаками таких систем, зокрема,

нелінійністю процесів, чутливістю до початкових умов, органічну залежність майбутніх станів від попереднього розвитку тощо [3, с. 9].

Зауважимо, що, на думку автора статті, з точки зору синергетичного підходу сучасна міжнародна система (МС) має розглядатися як складна, неврівноважена, нестійка, відкрита, динамічна, соціальна система, що складається з багатьох взаємопов'язаних і взаємозалежних підсистем, у ролі яких виступають усі основні актори світової політики, які володіють властивими лише ним ознаками, характеристиками й рисами. При цьому кожна з підсистем має власні закономірності, логіку розвитку й особливості функціонування.

Нині прийнято вважати, що складна система – це та, у якій усі або деякі (серед них і найважливіші, структуроутворювальні) відносини не повністю детерміновані і не визначаються за принципами позитивного зворотного зв'язку – коли вплив одного суб'єкта або чинника на інший передбачає передбачуваний, наперед відомий результат. У складній системі вплив на елемент або відносини передбачає можливість декількох або багатьох варіантів результату.

До особливостей і відмінностей складних систем належать, зокрема, такі: 1) наявність великої кількості взаємопов'язаних і взаємодіючих поміж собою елементів; 2) складність функції, що виконується системою в цілому; 3) можливість розглядання системи як сукупності підсистем; 4) цілі функціонування підсистем поєднують у собі підпорядкованість загальній меті функціонування системи і водночас можуть демонструвати партикулярні особливості; 5) у системі може мати місце ієрархічна структура, яка часто виконує функцію керівної підсистеми тоді, коли відносини елементів цієї структури здійснюють більший вплив на стан усієї системи, аніж відносини поміж усіма іншими елементами; 6) у системі є інтенсивний потік обміну енергією та інформацією; 7) система взаємодіє із зовнішнім середовищем, і на її функціонування впливає багато факторів, серед них і випадкових, принципово непередбачуваних [4, с. 159].

З останньої характеристики МС як складної системи стає зрозумілим, що вона також є відкритою системою.

У контексті дослідження «відкритими» прийнято вважати системи, що обмінюються із зовнішнім середовищем енергією, інформацією, речовиною та імпульсами. При цьому ступінь непорядкованості відкритих систем характеризується ентропією.

Соціальний характер міжнародної системи проявляється в тому, що вона завжди формується як складний, сукупний результат спільної діяльності великих груп людей на різних рівнях: соціальна сукупність усередині країни, зовнішньополітична еліта та система державних органів, соціальна система окремої держави та її інтереси в цілому, діяльність держав як виразників цих інтересів тощо.

Щодо соціальної якості міжнародної системи важливо також зазначити, що саме ця якість надає їй найбільшу складність і визначає непередбачуваний характер її розвитку. Для наукового розуміння системності, на думку авторитетного західного вченого М. Кагана, слід враховувати різниці між двома основними сферами реальності – «природою та антропо-соціокультурною сферою». Системи природні й соціальні відрізняються тим, що перші – «однорівневі, однакісні, однорідні», а другі – «багаторівневі», адже вони утворені «схрещуванням різних сил – природних, соціальних, культурних, причому внаслідок цього народжуються нові, емерджентні якості даної системи» [5, с. 58].

Зауважимо, що під емерджентністю розуміється наявність у системи тих якостей, що невластиві її окремим складовим елементам.

З точки зору синергетичного підходу для розуміння особливостей функціонування МС як надзвичайно складної соціальної системи дуже важливим є визначення різниць між процесами “організації” та “самоорганізації”.

Під “організацією” автор статті пропонує розуміти комплекс свідомих, цілеспрямованих дій як окремих людських індивідів так і соціально-політичних інститутів зі створення,

регулювання й управління певними процесами задля виконання конкретних завдань. Інакше кажучи, організація є результатом впливу зовнішнього середовища на процеси системоутворення.

Натомість “самоорганізація” передбачає дії певної групи суб’єктів, які вступають у взаємодію задля досягнення власних цілей та інтересів без будь-якого примушення або втручання ззовні. У цьому випадку процес системоутворення, структурування та забезпечення порядку втілюється переважно зсередени, за допомогою вбудованих у саму систему механізмів групування і координації дій цих суб’єктів у процесі їх взаємодії.

Через свою відкритість система спроможна та повинна самоорганізуватися, функціонувати й трансформуватися, пристосовуючись до зовнішнього середовища, яке також постійно змінюється. “Ми називаємо систему спроможною до самоорганізації, - підкреслював засновник теорії синергетики Г. Хакен, – якщо вона без специфічного впливу зовні знаходить якусь просторову, часову та функціональну структуру. Під специфічним впливом ми розуміємо таке, що нав’язує системі структуру або функціонування. Наприклад, рідина, яку підігріють знизу, цілком рівномірно знаходить у наслідок самоорганізації макроструктуру, утворюючи шестикутні чарунки” [6, с. 28-29].

Одним з найголовніших досягнень застосування в соціально-політичних дослідженнях синергетичного підходу стало визнання “нестійкості” і “нестабільності” як фундаментальних характеристик різноманітних форм самоорганізації людських суспільств – як на локальному, так і на глобальному рівнях. При цьому самі поняття “нестійкості” і “нестабільності” звільняються від негативного відтінку, тому що вони є характерними рисами міжнародної системи, так само, як і “стабільність”, “стійкість” або “рівновага”. Вони забезпечують високий динамізм світових політичних процесів, який, у свою чергу, стимулює активність самих суб’єктів цих процесів.

Питання “стабільності” і “нестабільності” як одна з найголовніших характерних рис міжнародної системи вже неодноразово розглядалось у теорії міжнародних відносин. Серед небагатьох американських вчених, які спромоглися надати чітке визначення “стабільності” як терміна, варто зазначити Л. Річардсона, який запропонував розуміти під нею набір умов, за яких міжнародна система зберігає здатність відновлювати рівновагу, залишатися рівноважною. Натомість під “нестабільністю” він розумів відсутність таких умов та одночасне зростання в системі змін до певної критичної точки, у момент досягнення якої відбувається розпад усєї системи [7, р. 67].

Російські дослідники приділяють особливу увагу тлумаченню цих характерних станів МС. Так, зокрема, О. Богатуров пропонує термін “динамічна стабільність”, під якою він розуміє “певний тип руху системи міждержавних відносин; рух відносно плавний, рівномірний і передбачений, при якому система опиняється в змозі існувати, відтворюватися та змінюватися, не втрачаючи при цьому власних базисних характеристик. Стабільність характеризує здатність системи забезпечувати назрілі, необхідні для її самозбереження зміни, компенсуючи їх так, щоб втрата окремих елементів або характеристик не створювала загрози для виживання системи в цілому” [8, с. 41]. Значущість такої постановки питання стане наявною, якщо врахувати, що міжнародна система за своїми основними принципами формування і функціонування являє собою відкриту, складну, неврівноважену і через це незавершену систему, яка характеризується високим ступенем динамічності, нестабільності і невизначеності.

Наступною важливою характерною рисою МС у контексті обраної теми статті є її «динамічність». У найзагальнішому вигляді динамічною системою називають будь-який об’єкт або процес, для якого визначено поняття стану як сукупності певних величин у даний момент часу і заданий закон, що описує зміни початкового стану з плином часу. Цей закон дозволяє на основі початкового стану прогнозувати майбутні стани динамічної

системи. Якщо рівень складності динамічних систем є порівняно незначним і вони не є соціальними, передбачається, що для моделювання їх майбутніх станів можна використовувати різного виду рівняння, теорії, графіки та інше. Однак ці способи так само, як інші прийняті в природничих науках методи навряд чи можуть бути ефективно застосовані як основні задля моделювання станів міжнародних систем. Тут радше слід оперувати загальнонауковими термінологічними аналогіями, що можуть допомогти при описі динамічного характеру міжнародних систем.

На думку одного із засновників української школи теорії міжнародних відносин В. Хоніна, динамічність міжнародної системи обумовлена, насамперед, “самою динамікою розвитку Людського суспільства, окремих локальних цивілізацій, процесів суспільного виробництва всередині окремих їх частин, зростанням продуктивних сил та виробничих відносин, динамікою розвитку міжнародного розподілу труда та нерівномірного гео економічного розвитку, нарешті, особливим станом і розвитком соціальних процесів усередині країн, що проявляються в міжнародному середовищі та впливають на появу, розвиток і затухання міжнародних процесів. Вона також визначена складністю, різницею у формах і умовах життя її суб’єктів, багатомірністю їх структур, розпізнавальними типами їх реакцій на вплив зовнішнього середовища і різноманітними формами їх діяльності” [9, с. 38]. Важко знайти змістовніше і чіткіше пояснення цієї характерної риси МС.

Слід наголосити, що прийняті в синергетиці підходи до проблеми динамічних якостей системи та її нелінійного характеру можуть бути досить корисними для міжнародно-політичних досліджень. Зокрема, розгляд такого стану систему, що називають не досить звичним для академічних досліджень словом «хаос». Вважається, що нарощування ознак (елементів) хаосу в системі є наслідком порушення рівноваги сил, енергій, форм їх взаємодії, наслідком стагнації, кризи, дезінтеграції, розпаду системи тощо. У стані хаосу всередині системи відбувається розпад попередніх структур, взаємодій, відносин.

Хаос в цьому розумінні є переходом від одного рівноважного стану до іншого, з появою якого може змінитися, якщо не вся система, то принаймні її стан у принципових параметрах.

Важливо розуміти, що для динамічного розвитку складних соціальних структур, якою є МС, певна частка хаосу (себто частка спонтанної самоорганізації) є необхідною умовою розвитку, так само, як і певна частка керування, зовнішнього контролю, і що ці два складники – самоорганізація знизу й організація зверху – мають бути збалансованими. Також слід враховувати, що допустима доля хаотичності має власний поріг допустимості для кожної стадії розвитку. Так, наприклад, при проходженні кризи вона посилюється, що сприяє виходу з неї і знаходженню нових динамічних шляхів розвитку соціальних систем.

На думку авторитетних російських дослідників у галузі синергетики Є.Князевої та С. Курдюмова, хаос як складний взаємозв'язок елементів порядку і безладу в складних системах природи, людської психіки та соціуму виконує низку важливих функцій у процесах самоорганізації й самокерування:

1) хаос, малі флуктації є механізмом виходу на тенденцію самоструктуризації відкритого нелінійного середовища, на одну зі спектра потенційно можливих;

2) хаос є способом синхронізації темпів еволюції підсистем усередині складної системи і, тим самим, способом збереження її цілісності;

3) балансування на межі хаосу є способом підтримки складної організації (самоорганізована критичність), спосіб будування складних коеволюційних ландшафтів у біології, екології, економіці, культурі;

4) хаос є фактором пристосування до нестійких умов зовнішнього середовища, підготовки до різних варіантів майбутнього розвитку;

5) хаотичність, розкиданість, різноманіття елементів є основою досягнення їх єдності, організації (єдність через різноманіття як принцип теорії систем, порядок через хаос);

6) хаос є стимулом, поштовхом еволюції, виходом із еволюційної безвиході, а спонтанність процесів являє собою щось на кшталт їх життєвого прориву;

7) саме на стадії спаду активності і зростання дисипативних, хаотичних процесів можуть встановлюватися нові зв'язки, виникати нові структури, ініційовуватися процеси морфогенезу, себто хаос – це чинник оновлення складної організації [10, с. 187].

Зауважимо, що коли відкрита система перебуває в нерівноважному стані і відбуваються флуктації всередині неї, тоді створюються умови для формування нових структур відносин її складових елементів. І чим складнішою є система, тим більше існує типів флуктацій, що можуть привести її до нестійкого стану. Однак одночасно в надскладних системах можуть існувати зв'язки між елементами, що дозволяють системі навіть за умов нарощування флуктацій певний час утримувати порівняно стійкий стан.

У цьому контексті слід згадати ще одну важливу характерну рису МС – її “адаптивність”. Абсолютно всі соціальні системи, як відомо, постійно зіштовхуються з викликами зовні, і в цьому сенсі під “адаптацією”, на думку відомого американського теоретика-міжнародника Дж. Розенау, який також широко використовує у своїх працях синергетичний підхід, слід розуміти “спроможність складної системи зберігати прийнятний баланс між власними внутрішніми і зовнішніми потребами” [11, р. 112]. При цьому адаптивність системи визначається її спроможністю еволюціонувати одночасно із зовнішнім середовищем, яке зазнає змін у періоди “турбулентності”.

Автор «теорії зчеплення» переконаний, якщо система не встигає еволюціонувати одночасно з “еволюційними динаміками” свого зовнішнього середовища, то вона зазнає колапсу. Але трансформації, і тим більше революційного характеру, у системах не обов'язково відбувається постійно. Навіть найскладніші системи можуть протягом тривалого часу

підтримувати стан рівноваги перед тим, як зазнати “адаптаційних трансформацій”.

Якщо ж система минає поріг стійкості, то вона наближається до «точки біфуркації», де стає нестійкою до флуктацій і може перейти до нового стану стійкості. На думку російського теоретика-міжнародника Р. Сетова, біфуркація означає «точку в часі (або нетривалий період), у якій минулий стан системи частково або повністю зникає» [4, с. 180].

У такий критичний момент у системи, у нашому випадку – міжнародної, з’являється відразу декілька варіантів подальшого розвитку, починаючи від виходу на вищий рівень самоорганізації і закінчуючи остаточним розпадом. Це пояснюється тим, що базові механізми функціонування системи вже не спрацьовують, а нові ще не сформувалися. Саме тому в “точці біфуркації” принципово неможливо «передбачити траєкторію майбутнього. Порушується традиційна логіка дарвінівського еволюційного процесу – від простого до складного. Методологією складних біфуркаційних перетворень не виключається можливість не тільки поступального, а й регресивного розвитку, не тільки розвитку від простого до складнішого, а й генерації простіших форм суспільної організації зі складніших» [12, с. 216].

Події, що відбувалися, починаючи з 1989 року, – так звані “оксамитові революції” в східній Європі, руйнація Берлінського муру, і закінчуючи розпадом Радянського Союзу в 1991-му безперечно становили ланку “точок незворотного вибору” для всієї глобальної міжнародної системи, які назавжди зруйнували існуючий того часу біполярний світовий порядок. Для постбіполярної міжнародної системи, що почала формуватися після його розпаду, точкою біфуркації безперечно стали трагічні події 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, після яких США рішуче взялися за встановлення “уніполярного” світового порядку. Для самих Сполучених Штатів, на думку автора, ще важливішою “точкою біфуркації” стала фінансово-економічна криза 2008 – 2009 рр., наслідки якої матимуть значний вплив не лише на перспективи глобального лідерства США у світовій

політиці, але й на процес еволюції сучасної міжнародної системи в цілому.

Література

1. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А. Очерки теории и политического анализа международных отношений / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталеv. – М. : НОФМО, 2002.
2. Пригожин И., Стингерс И. Время, хаос, квант : пер. с англ. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1999.
3. Суботін А. Структура міжнародних відносин в умовах постбіполярності / А. Суботін // Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин : підручник. – К., 2008.
1. Сетов Р.А. Системный подход в оценках современного миропорядка: основные позиции / Р.А. Сетов // Современный миропорядок и государственные интересы России . – М. : Три квадрата, 2010 – С. 138 – 196.
4. Каган М.С. Людвиг фон Берталанфи и проблема применения системного подхода в сфере гуманитарного знания / М.С. Каган // Системный подход в современной науке (к столетию Людвиг фон Берталанфи). – М. : Прогресс-Традиция, 2004.
5. Хакен Г. Информация и самоорганизация / Г. Хакен. – М. : Мир, 1991.
6. Richardson L.F. Arms and Insecurity / L.F. Richardson. – Chicago, 1960.
7. Богатуров А.Д., Плешаков К.В. Динамика международной стабильности /А.Д. Богатуров, К.В. Плешаков // Международная жизнь. - 1991. – №2. – С. 35 –46.
2. Хонин В.Н. Теория международных отношений. Общая часть. – К. : Академ-Пресс, 2005.
3. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Козволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Будущее и настоящее России в зеркале синергетики / под ред. Г.Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. - С. 187 - 201.

4. Rosenau J. The Study of World Politics. Vol.1 : Theoretical and Methodological Challenges / J. Rosenau. - L., N.Y., 2006.
5. Гальчинский А. Стан біфуркації та хаосу / А. Гальчинський // Економічна методологія. – К. : Адеф-Україна, 2010 – С. 211 – 217.

В статтє описуваються досягнення синергетической парадигмы в исследовании международных отношений. Основное внимание уделяется анализу характерных черт международной системы и особенностям ее функционирования с точки зрения синергетического подхода.

Ключевые слова: международная система, хаос, точка бифуркации, самоорганизация, сложность, флуктуация.

The article highlights the achievements of the usage of synergetic paradigm in the study of international relations. The main attention is paid to analysis of the characteristic features of the international system and peculiarities of its functioning from the point of view of synergetic approach.

Key words: international system, chaos, bifurcation point, self-organization, complexity, fluctuation.